

О.Ф. КІСТЯКІВСЬКИЙ

щоденник

(1874-1885)

У ДВОХ ТОМАХ

Том 1

1874—1879

B339894/13

67.9(4УКР)2

К 44

$$\frac{X. a/a}{K-44_1} X. a + X1 24k]$$

У першому томі Шоденника видатного українського вченого-криміналіста, історика за, археографа і громадського діяча другої половини XIX ст., професора Київського університету Олександра Федоровича Кістяківського вміщено записи за 1874—1879 рр.

Шоденник є важливим джерелом для висвітлення суспільно-політичного і громадського життя в Україні, організації навчальної та наукової роботи. Багато місця приділено характеристиці політичних діячів, учених, зокрема членів Київської громади Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Вовка, М. Зібера, М. Лисенка, Старницького, І. Лучицького та ін.

Текст подається за автографом, що зберігається у ЦДІА України в м. Києві, друкується повністю вперше.

Для правників, істориків, етнографів, усіх, хто цікавиться минулим українського народу.

Упорядники

В. С. Шандра (старший упорядник),
М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко

Редакційна колегія

І. Л. Бутич (відповідальний редактор),
Л. З. Гісцова, Н. І. Самсоник (відповідальний секретар),
П. С. Сохань, В. С. Шандра

затверджено до друку вченою радою Інституту української археографії НАН України

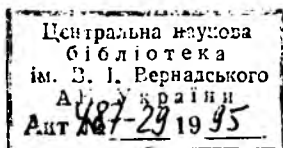
Редакція видань історично-культурної
спадщини України

Редактор *В. О. Коваленко*

03020902-019 41-94
221-94

5-12-004324-0

5-12-004323-2 (т. 1)

- © І. Л. Бутич, передмова, 1994
- © В. С. Шандра, примітки, покажчики, словник рідковживаних слів і термінів, список скорочень, 1994
- © В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко, упорядкування, 1994

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

До рук читача надходить перший том Щоденника відомого українського вченого-правника, активного учасника громадського правничого життя України другої половини XIX ст. О. Ф. Кістяківського. Фахівці права отримують нове джерело знань у галузі української історично-правничої спадщини.

Знаменним є те, що цей том — водночас перша книжка спільного проекту Української Правничої Фундації та Інституту української археографії Академії наук України по підготовці та випуску спеціальної серії праць з історії та пам'яток українського права. За взаємною згодою сторін серія матиме назву «Правнича спадщина».

Участь Української Правничої Фундації у виданні книжок в межах зазначеної серії — це одна із можливостей здійснення видавничої програми УПФ, кінцевим підсумком якої має стати заснування Українського видавництва юридичної літератури. Видавнича програма УПФ є всеосяжною і передбачає близько десяти серій, серед яких, окрім названої, такі: «Закони України»; «Збірник законів та рішень Уряду України»; «Рішення судів України»; серія тематичної літератури з права; серія підручників для студентів факультетів права; серія перекладної зарубіжної правничої літератури. Цілком можливе також започаткування інших серій. Вийшло друком перше число наукового правничого часопису «Українське право».

Здійсненням своєї видавничої програми Українська Правнича Фундація сприятиме Українській державі, правничим науковим та освітнім центрам, науковцям, дослідникам, викладачам і студентам права у заповненні тієї прогалини, що існує в Україні десятиліттями, якщо не століттями, через брак спеціалізованого видавництва юридичної літератури. У час становлення незалежної держави, реформування її політичних інститутів, реорганізації суспільства на засадах демократії, перебудови системи юридичної освіти не варто доводити нагальність і особливу значимість цієї справи.

Тому нам приємно зазначити, що Українська Правнича Фундація, Інститут української археографії АН України, видавництво «Наукова думка» виступають цині як зацікавлені партнери. Зацікавлені в тому, щоб Україна поповнювалася новими книжками з права. Будемо сподіватися, що виданням цієї серії учасники спільного проекту роблять посильний внесок у справу розбудови в Україні правової держави, утвердження в українському суспільстві принципів права, заснованих на ідеалах справедливості.

Президент Української Правничої Фундації, народний депутат України
Сергій Головатий

ПЕРЕДМОВА

Автор Щоденника — професор Київського університету Олександр Федорович Кістяківський (1833—1885), видатний український учений-криміналіст, історик права, археограф і громадський діяч другої половини XIX ст. Його ім'я тісно пов'язане з юридичними товариствами й установами неповнолітніх правопорушників, з тогочасною періодичною пресою, зокрема юридичною. Він був співробітником «Журнала Министерства юстиции», співробітником і помічником головного редактора «Основи», ініціатором створення і багаторічним головою Південно-Західного відділу Російського юридичного товариства, членом Київського географічного товариства, брав участь в експедиції П. П. Чубинського, розробляючи юридичні матеріали. З перших кроків наукової діяльності Кістяківський проявив себе як визначний теоретик і прекрасний тлумач діючого законодавства, невтомний збирач джерел з історії українського звичаєвого права і судочинства та публікатор.

Джерелами для висвітлення життя і діяльності О. Ф. Кістяківського служать насамперед його автобіографія, надрукована в «Біографічному словнику професорів Київського університету»¹, некрологи, опубліковані 1885 р. у періодичній пресі, зокрема В. Науменка «Кістяківський О. Ф.»², Л. Білогриць-Котляревського «Нарис наукової діяльності проф. О. Ф. Кістяківського»³, наукові статті, що з'явилися до 10-х роковин від дня смерті О. Ф. Кістяківського, зокрема в «Киевской старине»: В. Науменка «Олександр Федорович Кістяківський (Біографічний нарис з уривком рукописної автобіографії)»⁴, І. Луцицького «Праці О. Ф. Кістяківського в галузі історії і звичаєвого права»⁵, І. Фойницького «О. Ф. Кістяківський як криміналіст»⁶. У цьому номері журналу вміщено портрет О. Ф. Кістяківського і список його праць. Біографічні дані про вченого містять спогади його батька отця Федора Кістяківського⁷ і листи П. О. Куліша до О. Ф. Кістяківського⁸, короткі статті в довідкових виданнях.

Наукова спадщина О. Ф. Кістяківського досі всебічно не вивчалася. Дослідники здебільшого торкалися окремих сторін його діяльності. Серед публікацій заслуговують на увагу праця І. Теличенка «Нарис кодифікації малоросійського права до введення

¹ *Иконников В. С.* Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира.— К., 1884.

² *Науменко В.* Кістяковський А. Ф. // *Киевская старина*.— 1885.— № 2.

³ *Белогриц-Котляревский Л.* Очерк научной деятельности профессора А. Ф. Кістяковского // Там же.— № 6.— С. 238—254.

⁴ *Науменко В.* Александр Федорович Кістяковский (Биографический очерк с отрывком рукописной автобиографии) // Там же.— 1895.— № 9.— С. 1—43.

⁵ *Луцкий И.* Труды А. Ф. Кістяковского в области истории и обычного права // Там же.— № 1.— С. 64—87.

⁶ *Фойницкий И. А.* Ф. Кістяковский как криминалист // Там же.— С. 88—102.

⁷ *Киевская старина*.— 1895.— № 1, 2, 4, 7/8, 9—12.

⁸ Там же.— 1902.— № 2—4.

Зводу Законів»⁹, розвідка акад. М. Василенка «Права, по которым судится малоросийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку»¹⁰, ґрунтовна монографія А. Яковліва «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малорусский народ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту»¹¹, дослідження А. Катренка «Записи періоду другої революційної ситуації»¹², Л. Лободи та А. Катренка «З історії селянського руху на Україні в 70-ті роки XIX ст.»¹³ та ін.

Рукописні документи вченого зосереджені в Державному архіві м. Києва (ф. 16. Київський університет), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 263. Кістяківський О. Ф. (1864—1920); ф. 707. Управління Київського учбового округу та ін.), Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України, Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського АН України.

Рукописні спадщині О. Ф. Кістяківського присвячені статті Д. І. Багалія «Колекція рукописів покійного професора О. Ф. Кістяківського»¹⁴, І. Ющенко «Щоденник проф. О. Ф. Кістяківського»¹⁵.

I

Олександр Федорович Кістяківський народився у с. Городищі Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Бахмацький район Чернігівської області) в сім'ї сільського священика Федора Омеляновича Кістяківського. Дід Олександра Федоровича був кріпаком графа І. А. Безбородька. Працював управителем панського маєтку в містечку Стольному Сосницького повіту (нині село Менського району). 1808 р. Безбородько дав відпустку Омелянові та усій його родині. Через два роки Омелян помер, і це ускладнило становище родини. Та все ж мати зуміла підготувати сина Федора до Чернігівського духовного повітового училища. 1827 р. він закінчив Чернігівську духовну семінарію і мав намір продовжити навчання в С.-Петербурзькій медично-хірургічній академії, але раптово захворів і змушений був повернутися додому на лікування. За наполяганням матері, одружився з дочкою місцевого священика Іриною Есманською, прийняв духовний сан і став сільським священиком.

Олександр Федорович Кістяківський народився 14 березня 1833 р. У родині Федора та Ірини Кістяківських він був третьою дитиною, після сестри Меланії і брата Михайла, який рано помер. Молодшими братами були Федір, Василь і Павло.

Щоб прогодувати велику сім'ю, батько Олександра змушений був, крім відправ у церкві, вести й господарство. Невдовзі по одруженню він влаштував у себе в будинку початкову школу з пансіоном. Після закінчення батьківської школи Олександра віддали до Чернігівського духовного повітового училища, якого року — невідомо. Помістили його на квартиру неподалік від семінарії, доручивши нагляд односельцеві, синові дядя, який навчався в старших класах. 1847 р. Олександр став учнем семінарії і протягом останніх чотирьох років сам себе утримував, виконуючи обов'язки інспектора однієї з учнівських квартир, здійснював господарські функції та нагляд за поведінкою й навчанням учнів молодших класів. Разом з ним і під його опікою жили молодші брати.

У семінарії Кістяківський, за свідченням його товариша Іоанна Доброчаєва, ніколи й ніде не розлучався з книжкою. У класі словесності захоплювався історією, у

⁹ Теличенко І. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода Законов. Там же. — 1888. — № 10, 11.

¹⁰ Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевському. — К., 1928. — С. 245—252.

¹¹ Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1949. — Т. 159.

¹² Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1965. — № 3.

¹³ Вісник Київського університету: Історичні науки. — 1982. — № 24.

¹⁴ Колекція рукописей покойного профессора А. Ф. Кистяковского // Киевская старина. — 1891. — № 3.

¹⁵ Архівна справа. — 1927. — № 2/3. — С. 70—73.

філософському — логікою, психологією і фізикою, які дуже цікаво читали магістри Шкляревич та Білоусович. По закінченню богословського класу мав намір продовжити навчання у духовній академії, але, не потрапивши в число кандидатів, 1853 р. склав екзамени до університету.

Через місяць після вступу на юридичний факультет Київського університету Кістяківський поселився на квартирі для малозабезпечених студентів, у так званому штрафгаузені. Успішно склавши іспити за перший курс, був зарахований до казенно-коштных студентів і став мешкати на четвертому поверсі головного університетського корпусу.

У перші роки навчання захоплювався журналістикою. 1856 р., вже на четвертому курсі, за порушення дисципліни (зробив зауваження субінспекторові у відповідь на грубощі) був тимчасово звільнений з університету й призначений вчителем історії та географії спочатку парафіяльного, а потім, завдяки допомозі товаришів, Козелецького повітового училища. Через півроку його перевели до Києва на таку саму посаду в дворянське училище, яке розташовувалося на Нижньо-Володимирській вулиці в колишньому будинку Делатамболя.

У січні 1857 р. Кістяківський був поновлений у студентах, а в грудні закінчив університет. За час навчання він прослухав курси лекцій з державного права, енциклопедії законодавства, цивільного права і судочинства, римського права, кримінального права і судочинства, поліцейського, міжнародного права, історії російського права, історії російської літератури, російської історії, педагогіки (обов'язковий предмет для казеннокоштных студентів), богослів'я, давньої історії (за власним вибором), політичної економії. Проте диплом про закінчення університету зі званням дійсного студента не міг задовольнити Кістяківського, бо заступав дорогу до наукової кар'єри і не давав матеріального забезпечення. Щоб мати який-такий заробіток, він у маетку М. А. Маркевича (Прилуцький повіт Полтавської губернії) влаштувався домашнім учителем — готував небожа господаря до вступу в училище правознавства.

У серпні 1858 р. зі своїм вихованцем приїхав до Петербурга. Перші місяці в чужому місті були для нього нелегкими. Адже лише 16 листопада він вступив на службу в канцелярію Межового департаменту Правительствующого сенату і 1 грудня був допущений до виконання обов'язків молодшого помічника секретаря (затверджений на цій посаді 1 квітня 1859 р.). У червні 1859 р. його перевели на таку саму посаду в канцелярію загальних зборів та перших трьох департаментів і департаменту герольдії Правительствующого сенату. 16 листопада 1860 р. він одержав нове призначення — на посаду старшого помічника столоначальника в департамент Міністерства народної освіти.

Маючи мізерний заробіток, Кістяківський змушений був відмовитися від окремої квартири й вдовольнятися кутком (жив на Василівському острові), але й за таких умов наполегливо займався науковою роботою. З перших днів перебування в Петербурзі увесь вільний час, від 3 до 8 години вечора, майбутній вчений проводив у публічній бібліотеці. І, як наслідок, з 1860 р. почали з'являтися його публікації в «Журнале Міністерства юстиції» та інших періодичних виданнях.

У Петербурзі Кістяківський брав участь у роботі українських гуртків. У середині 1861 р. він увійшов до редакції журналу «Основа» (тоді його редагував колишній член Кирило-Мефодіївського братства В. М. Білозерський) і став помічником головного редактора. В «Основі» побачила світ його відома стаття «Характеристика російського і польського законодавства про кріпосне право щодо Малоросії»¹⁶.

Водночас Кістяківський вжив заходів до переходу на наукову роботу, бо мріяв про університетську кафедру. Він скористався реформою в департаменті Міністерства народної освіти для того, щоб з 1 липня 1863 р. залишитися поза штатом і мати можливість готуватися до кандидатського екзамену.

У грудні 1863 р. склав екзамен на кандидата прав і підготував роботу pro venia

¹⁶ Кістяковский А. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии // Основа. — 1862. — № 1. — С. 1—27.

legendi *, яку захистив у вересні 1864 р., прочитав дві пробні лекції і був допущений як приват-доцент до читання лекцій з кримінального права та судочинства в Київському університеті.

Повернувшись до Києва, О. Ф. Кістяківський продовжував брати участь в українському громадському русі, входив до керівного складу Громади. У цей час він одружився з Олександрою Іванівною (1846—1920) з роду баронів Міхелів, рідною сестрою Варвари Іванівни, дружини В. Б. Антоновича.

Після складання в 1865—1866 рр. протягом шести місяців екзаменів і захисту 1867 р. дисертації юридичний факультет та рада університету обрали його штатним доцентом кафедри кримінального права й судочинства. У серпні того ж року О. Ф. Кістяківський виїхав у наукове відрядження до Москви і Петербурга для вивчення досвіду застосування судових статутів 1864 р. на практиці. До Києва повернувся 23 квітня 1868 р. Головним наслідком цього відрядження була докторська дисертація, яку він захистив 20 грудня. На початку наступного, 1869, року був обраний екстраординарним, а через рік — 16 лютого 1870 р. — ординарним професором тієї ж кафедри кримінального права і судочинства.

Під час наукового відрядження вчений зібрав достатній матеріал, який виклав у актовій промові 9 листопада 1869 р. У ній Кістяківський визначив основи судового ладу за статутом 1864 р., обґрунтував його переваги над діючим до того. Ця промова започаткувала активну участь вченого в громадському житті Києва. І все ж, незважаючи на велику зайнятість, Кістяківський не припиняв наполегливої наукової праці. Так, з вересня 1871 до 15 квітня 1873 р. він перебував у закордонному науковому відрядженні — слухав лекції і відвідував практичні заняття професорів Віденського, Гейдельберзького, Берлінського, Неапольського і Римського університетів. Маючи намір ближче ознайомитися з методикою викладання і проведення практичних занять зі студентами в Німеччині та Італії, він довго затримувався у Гейдельберзі та Неаполі.

Короткотривалі поїздки за кордон вчений повторив у 1875, 1879, 1880 і 1882 рр. Правда, останні з них зумовлювалися не стільки науковими потребами, скільки станом здоров'я. 1881 р. Кістяківський захворів на жовчнокам'яну хворобу, яка ускладнилася 1884 р., коли вченому довелося особливо багато хвилюватися. 7 січня 1885 р. він відчув себе дуже хворим, а 9 січня зліг. 12 січня консилиум лікарів констатував безнадійність становища хворого. Вночі з 12 на 13 січня його не стало.

Незважаючи на тяжкий стан, О. Ф. Кістяківський тримався мужньо до останку. За свідченням В. Б. Антоновича, який увесь час був біля хворого, Олександр Федорович в останню годину життя цікавився ходом справ у Київському окружному суді і лише за п'ять хвилин до смерті втратив свідомість.

II

Велику наукову і педагогічну працю О. Ф. Кістяківський поєднував з адвокатською практикою та громадською діяльністю. Був присяжним повіреним, що, зокрема, забезпечувало йому офіційне право відати маєтковими справами В. Ф. Симиренка й бути передаточною інстанцією для фінансової допомоги, яку Симиренко виділяв Старій громаді. З 70-х років Кістяківський брав безпосередню участь у діяльності адміністрації Городищенських цукрових заводів, спочатку як юрист, а через три роки як юрист-консультант. 1881 р., у зв'язку з радикальною реорганізацією адміністрації, був обраний її головою. На цій посаді він залишався три роки. Як гласний Київської думи брав участь у житті міста. Але вже 1876 р. О. Ф. Кістяківський розчарувався в можливості проведення своєї лінії в міській Думі і поступово почав відходити від активної роботи в ній.

На середину 70-х років припадає й відхід його від безпосередньої участі в роботі Громади. «Я років 8-9 як перестав бути українофілом», — нотує він 17 квітня 1876 р.

* На право викладання (лат.).

у Щоденнику. Проте особисті, родинні, товариські стосунки змушували його завжди стояти близько до Громади, бути в курсі всіх питань її діяльності і внутрішніх суперечок. Кістяківський інколи був у ролі спостерігача, який «сидить у кабінеті, працює, але до нього самі собою лізуть у кабінет відомі явища». (Запис від 21 грудня 1876 р.)

Відгородитися від життя було неможливо. Адже Кістяківський — юрист за фахом, знавець права взагалі, російського зокрема — залишався юридичним консультантом, радником Громади. Щоденник свідчить, що до О. Ф. Кістяківського зверталися за порадами Антонович, Драгоманов, Житецький, Беренштам, Юркевич та інші, приходили радитися з видавничих питань, з питань виборів міського голови, з університетських питань тощо.

Наприкінці 70-х років О. Ф. Кістяківський знову зав'язав тісні стосунки з українофілами. У нього на квартирі часто збиралася Громада. Кістяківський став виразником ідей поміркованого крила Старої громади. 2 березня 1884 р. він записав у Щоденнику: «Драгоманов мріяв створити соціалістичне радикальне українофільство. Я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Українофілом повинен бути кожний житель Малоросії: землевласник і домовласник, фабрикант і ремісник, купець і шинкар, священик і вчений, педагог і народний учитель, орендар і селянин, всі і кожний повинні бути свідомими українофілами. Українофільство має бути практичним. Кожний, працюючи у своїй сфері, на своїй ниві, на якій його б не поставила доля, повинен бути націоналістом. Це так звана мала політика на відміну від великої, так званої драгоманівської, політики».

III

Наділений глибоким аналітичним розумом, озброєний ґрунтовними знаннями французької, німецької та італійської мов, О. Ф. Кістяківський швидко перейшов від компіляцій до самостійних наукових праць, які поставили його на один рівень з провідними вченими Європи. У багатогранному його доробку провідне місце займають дослідження з карного права.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст., відповідно до потреб часу, О. Ф. Кістяківський звернувся до вивчення європейських форм карного процесу. Першою його працею був переклад на російську мову книги професора Гейдельберзького університету Бюнчлі «Allgemeine staatsrecht» («Загальнодержавне право»), яка так і не була надрукована. (Ця праця не збереглася.) Першою друкованою роботою став «Нарис англійського карного процесу за Міттермайєром»¹⁷. Близькими тематично були розвідки «Адвокатура у Франції, Англії та Німеччині»¹⁸, «Про недопущення обвинуваченому способів ухилення від слідства і суду за російським діючим до судової реформи карним судочинством, особливо про попереднє тюремне ув'язнення», дисертація про *venie legendi*¹⁹. Крім названих, того ж року Кістяківський надрукував такі праці: «Вплив Беккарія на російське карне право»²⁰, «Положення основ карного права за наказами»²¹. Останні дві були результатом тривалого вивчення творчості Монтеск'є і Беккарії. 8 січня 1875 р. на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця Кістяківський прочитав невелике за обсягом, але цінне дослідження «Деякі риси з історії страти в Росії». Та все ж найвагомішим внеском у вивчення карного права стала магістерська дисертація «Дослідження про смертну кару»²².

¹⁷ Кістяковский А. Ф. Очерк английского процесса по Миттермайеру // Журнал Министерства юстиции. — 1860. — № 6, 8—12. (Далі — ЖМЮ.)

¹⁸ Адвокатура во Франции, Англии и Германии // ЖМЮ. — 1861. — № 8.

¹⁹ О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда, в особенности о предварительном тюремном заключении и про *venie legendi* // Там же. — 1864. — № 5, 6.

²⁰ Влияние Беккария на русское уголовное право // Там же. — 1864. — № 9.

²¹ Положение начал уголовного права по наказу // Университетские известия. — 1864. — № 10.

²² Университетские известия. — 1866. — № 11, 12; 1867. — № 1—4; окремою книгою (К., 1867. — С. I—VI, 1—281).

Оригінальність цього дослідження полягає насамперед у тому, що автор застосував на той час новий філософсько-історичний метод дослідження. У передмові його суть сформульовано так: «Взявшись за дослідження цього предмета, я звернув більшу частину уваги і праці на історичний бік цього покарання з суспільним і розумовим розвитком людини». «На питання,— продовжував автор,— яке кожному криміналісту доводиться чути: яка ваша думка про смертну кару, я відповідаю: питаєте не мене, думка якого, як будь-яка поодинокі думка, не може мати сили і значення, а вислухайте вагомішу і яка більше має прав на увагу народів».

Питання про смертну кару в дисертації розглядається в розвитку, починаючи від нижчих стадій життя народів-дикунів і послідовно переходячи до вищих. Так, читач доходить висновку, що вивчати закономірності минулого потрібно з історичного боку, тобто не можна обмежуватися одними писаними законами — треба відшукувати і враховувати звичаї, повір'я первісної культури. Наголошуючи на потребі застосування нових методів у вивченні народного життя, Кістяківський писав: «Незнайомство криміналістів з звичаєвим правом первісних народів, з звичаєвим правом ранніх періодів у розвитку людства — причина тих помилок, тих дурниць, до яких потрапляють вони. Пояснення їх виявляються безпомічними. Приклади цього подає Бернер. Учені на зразок Бернера, не знайомі з правом первісних епох, плутають закони різних формацій. Від подібних помилок може врятувати вивчення звичаєвого права»²³.

Історія права для вченого була матеріалом, що допомагав виясненню законів, які він називав законами сталості й руху, встановлення впливу громадськості на стан і зміни права. Вивчаючи її, Кістяківський завжди мав перед собою головне завдання — вияснення юридичної суті досліджуваного інституту і суспільних умов, які його визначили. Він підкреслював, що зміна історичних явищ відбувається не довільно, а поступово, закономірно. Його доктрина — еволюціонізм. Він — прибічник поступу, прогресу, проведення змін у суспільному житті шляхом реформ. Головним завданням, яке ставив перед собою дослідник, — це встановлення природи існуючих правових інститутів. Його ґрунт — справжня природа злочину.

Другою великою працею в галузі кримінального права була докторська дисертація «Історично-догматичне дослідження і недопущення обвинуваченому способів ухилятися від слідства й суду»²⁴, де викладено історію російського кримінального процесу.

Історичному моменту багато місця відведено також в «Елементарному підручнику кримінального права. Частина загальна»²⁵. «Моя книга не є філософський твір,— зауважував Кістяківський у Щоденнику з приводу відгуку, що з'явився в лютому 1878 р. у «Вестнике Европы»,— а виклад тих понять з загальних питань загальної частини кримінального права, які панують у кодексах для того часу, і загальні поняття в науці. На російський кодекс про покарання стільки ж, як і іноземні кодекси, звертаю увагу» (13 лютого 1876 р.).

Вичерпність висвітлюваного матеріалу в поєднанні з стислістю, чіткістю викладу, легка для розуміння і засвоєння мова забезпечили підручнику велику популярність — на початку 1877 р. він зник з полиць книгарень. Це спонукало вченого до підготовки нового видання, яке в подвоєному обсязі побачило світ 1882 р. під назвою «Елементарний підручник загального кримінального права з детальним викладом основ російського кримінального законодавства. 2-е видання, виправлене і значно доповнене»²⁶. 1891 р. було здійснено 3-тє видання без будь-яких змін.

О. Ф. Кістяківський не поспішав засуджувати тих, хто схибив. У кожному правопорушенні він бачив насамперед людину, яку треба виправляти вжиттям доцільних

²³ Киевская старина.— 1895.— № 1.— С. 80—81.

²⁴ О пресечении обвиняемому уклоняться от следствия и суда // ЖМЮ.— 1868.— № 2, 3, 7—11; окремою книгою (СПб., 1868.— 194 с.).

²⁵ Элементарный учебник уголовного права // Университетские известия.— 1874.— № 1—3, 5, 7, 8, 12; 1875.— № 1—5; окремою книгою (К., 1975.— 413 с.).

²⁶ Элементарный учебник общего уголовного права... К., 1882.— С. I—IV, 1—19, 1—930, 1—7, 1—8.

заходів, бо найбільший злочинець, на його думку, здатний до виправлення. Особливо він вірив у можливість виправлення малолітніх правопорушників. Їм присвятив низку публічних лекцій (на користь Рубежівської колонії), які склали окрему книжку «Молоді злочинці й установи для їх виправлення з оглядом російських установ»²⁷. Вчений застерігав, що 3/4 злочинців — це жертви злочинності навколишнього середовища.

Теорія й історія питання про гарантію свободи й недоторканості особи викладені в статтях «Чи потребує громадська безпека інших покарань, крім визначених судом?»²⁸, «Судова організація у Франції і передбачувані в ній реформи»²⁹. Питання карного права порушуються в статтях «Поліцейські суди в Лондоні»³⁰, «Карне право Італії, професор Песина і сучасний рух італійського права і науки»³¹, «Італійські університети», «Про викладання юридичних і політичних наук у Німеччині»³², «Найголовніший момент історії розвитку науки карного права»³³.

Крім книг і статей Кістяківський написав чимало рецензій на праці з карного права російською, французькою, німецькою та іншими мовами. Остання з них про працю Д. Дріля була надрукована в журналі «Зоря»³⁴ вже після смерті автора.

IV

До кола наукових інтересів О. Ф. Кістяківського належали й історичні науки. Вчений завжди цікавився історією, прискіпливо вивчав вироблені нею методи досліджень, жалував, що не має змоги цілком присвятити себе історичним дослідям, зокрема зайнятися вивченням історії України. Ще 1861 р. він написав і опублікував у «Основі» дослідження «Характеристика російського і польського законодавства про кріпосне право щодо Малоросії», яке стало по суті першою серйозною спробою пояснення природи кріпосного права. У ньому дослідник стверджує, що кріпосне право на Лівобережній Україні російський уряд запровадив у другій половині XVIII ст., але кріпосна залежність, пани і піддани, існували задовго до видання царських указів 1763 і 1783 рр., якими було обмежено, а потім і цілком відібрано у посполитих право вільного переходу з місця на місце. Грунт для покріпачення був підготовлений раніше. Існування кріпосної залежності Кістяківський вбачав у фактах заперечення за посполитими права власності на землю, яку вони обробляли, а з часом і права переходу. Автор визначає такі джерела кріпосного права: політику царського уряду, що відбивала прагнення імєлевласників до покріпачення селян, закон і звичай, походження яких він шукав у старій польській традиції, що могла ожити завдяки невизначеності українського законодавства.

Хоч укази 1763 і 1783 рр. безпосередньо й не торкалися суті юридичних відносин між старшиною і посполитими, але вони означали поширення в Україні російських законів про кріпосне право, що були викладені переважно у Жалуваній грамоті 1785 р. а інших додаткових указах.

²⁷ *Молодые преступники и учреждения для их исправления // Университетские известия.* — 1878. — № 4—7; окремою книгою (К., 1878. — С. I—III, 1—213, I—X).

²⁸ *Нуждается ли общественная безопасность в других наказаниях, кроме определяемых по суду // Сборник государственных знаний.* — 1877. — Вып. III—IV.

²⁹ *Судебная организация во Франции и предстоящие в ней реформы // Журнал гражданского и уголовного права.* — 1879. — № 2, 3.

³⁰ *Поліцейські суди в Лондоні // КМЮ.* — 1864. — № 9.

³¹ *Уголовное право в Италии, профессор Песина и современное движение итальянского права и науки // Судебный журнал.* — 1873. — № 3, 4.

³² *Итальянские университеты: О преподавании юридических и политических наук в Германии // Журнал Министерства народного просвещения.* — 1874.

³³ *Главнейшие моменты истории развития науки уголовного права // Киевские университетские известия.* — 1873. — № 12.

³⁴ *Нові вчення про злочини і кару. З приводу твору Д. Дріля // Зоря.* — 1885. — 10, 12.

Підготовка до екзаменів на ступінь кандидата, магістра й доктора наук, наукові відрядження за кордон забрали багато сил та енергії у О. Ф. Кістяківського і відволікли його увагу від питань історії на тривалий час. Тільки 1874 р., озброєний знаннями й досвідом, він звертається до вивчення звичаєвого права. Цьому допоміг випадок. На III археологічному з'їзді в Києві, що відбувався цього ж року, була влаштована виставка рукописів. Увагу Кістяківського привернув фоліант «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р., що належав Києво-Печерській лаврі.

Учений належним чином оцінив наукову вагу пам'ятки для історії українського права й зайнявся її вивченням. «Визнання важливості цієї пам'ятки законодавчої діяльності,— писав він у своєму дослідженні,— спонукало мене приступити до її видання. Якщо я не помиляюся, обнародування її може дати значний матеріал для дослідження історії такої важливої законодавчої пам'ятки, як Литовський статут. У цьому зведенні магдебурзьке право займає також дуже важливе місце,— магдебурзьке право, яке було кілька сторіч діючим правом у польських, литовських і малоросійських містах. Зважуюсь думати, що обнародування цього зводу може також служити неабияким приводом для подальших досліджень доль магдебурзького права у нашій вітчизні»³⁵.

«Знайомство з цим зводом і визнання корисності його видання поставило мене,— продовжує вчений,— [у] логічну необхідність зібрати матеріали, що стосуються діяльності в Малоросії, його складових частин,— Литовського статуту і магдебурзького права»³⁶.

За розв'язання поставленого перед собою завдання О. Ф. Кістяківський взявся з гідним подиву завзяттям. Через чотири роки невтомної праці, яка знайшла відображення і в Щоденнику, Кодекс українського права побачив світ.

Як відомо, Кодифікаційна комісія, створена гетьманом Данилом Апостолом на підставі царського указу від 1728 р., працювала протягом 15 років. Тільки 8 липня 1743 р. вона закінчила роботу й підписала текст Кодексу українського права, назвавши його «Права, по которымъ судится малороссійскій народъ. Высочайшимъ, Всепресвѣтлейшія Державнейшія Великія Государыни Императрицы Елизаветы Петровны, Самодержицы Всероссійскія ея Императорского Величества Повѣленіемъ изъ трехъ книгъ, а именно Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенныхъ при томъ двухъ правъ, такожѣ изъ книгъ Порядка по переводъ изъ польского и латинского языковъ на російскій діалектъ, в едину книгу сведенныя, въ городѣ Глуховѣ, лѣта отъ Рождества Христова 1743 года». Протягом понад 200 років про Кодекс не згадували, а якщо й говорили, то мимохідь. Перша звістка про нього у пресі з'явилася 1852 р., коли в додатках до «Черніговскихъ губернскихъ ведомостей» (№ 15 і 20) була вміщена замітка колишнього голови Чернігівської палати цивільного суду Макарова та Олександра Маркевича про виявлені рукописи Кодексу. 1858 р. збирач українських старожитностей поляк Горжковський, знайшовши новий рукопис Кодексу, вмістив про нього лист у часописі «Biblioteka Warszawska», який згодом передрукувала «Основа» з запитанням, що ж сталося з рукописом після від'їзду Горжковського за кордон³⁷.

О. Ф. Кістяківському за відносно короткий час вдалося добути п'ять примірників Кодексу, а також значну кількість інших рукописів з історії українського права XVIII ст., у тому числі рукописні праці правників XVIII ст. різного змісту; що стосувалися Литовського статуту та магдебурзького права; про деякі з них є нотатки в Щоденнику. Так, 15 лютого 1875 р. Кістяківський записав, що був Лебединцев, приніс замітку про справу в Сенатському архіві з відомостями, що стосуються «зводу малоросійських прав». 11 лютого 1876 р. О. Ф. Кістяківський одержав Книгу Полтавського

³⁵ *Права, по которым судится малороссийский народ...* К., 1879.— С. 2.

³⁶ Там же.

³⁷ Див.: *Основа*.— 1862.— № 7.

магістрату, 26 лютого розглядав рукописи Полтавської ратуші, а 6 березня — архів Чернігівського магістрату.

Оскільки рукопис «Прав», що експонувався на виставці III археологічного з'їзду, був неповний, Кістяківський зайнявся розшуком його другої частини у бібліотеці Києво-Печерської лаври. 4 квітня 1875 р. йому разом з Тарновським вдалося виявити дублет попереднього рукопису, але з істотними відмінностями. Якщо перший був написаний скорописом XVIII ст., то другий — уставом і включав присвяту імператриці від членів комісії, передмову, пояснення цитат, детальний зміст усіх 30 розділів, текст перших 19 розділів і 26 (з 59) артикулів 20 розділу. Як з'ясувалося, це одна з найвишуканіших пам'яток каліграфічного мистецтва XVIII ст. Початкові літери, деякі слова і цілі заголовки написані червоним чорнилом. Текст виконаний так вправно, що його важко відрізнити від друкованого. Він має 458 списаних аркушів in folio напівбілого дуже щільного писального паперу. Оправа дерев'яна, обтягнута шкірою, застіжки з мідними накладками.

Третій рукопис «Прав» виявлений і придбаний Кістяківським під час розшуку викраденого в нього попереднього (див. про це записи в Щоденнику за 20 і 21 квітня 1875 р.). Він являє собою повний текст Кодексу, але без присвяти, передмови й змісту. Після тексту напис: «Переписувалъ Несторъ Брюховецкій 1780 года». Рукопис має 507 аркушів in folio паперу. Написаний одним чітким почерком. Оправлений у дерев'яні дошки, обтягнуті шкірою.

Четвертий рукопис, що його надіслав О. Ф. Кістяківському відомий правник і збирач історично-правових матеріалів В. Баршевський, виявився найповнішим і найсправнішим. Написаний він красивим чітким почерком і складається з трьох томів: у першому томі вміщено вступне слово, передмову, опис змісту, проекти Комісії, таблиці рангів та перші 10 розділів Кодексу; у другому томі — наступні 10 розділів, у третьому — останні 10 розділів та абетковий покажчик.

П'ятий рукопис Кодексу, теж надісланий В. Баршевським, має 584 аркуші in folio сірого паперу, містить повний текст Кодексу, слово до цариці, передмову, зміст та пояснення цитат.

Саме наявність останніх двох рукописів (списків) дала змогу Кістяківському підготувати і видати друком повний текст Кодексу з усіма додатками. Його друк, завдяки матеріальній допомозі В. Ф. Смирненка, який 17 лютого 1875 р. вручив Кістяківському для цього 500 крб., розпочався того ж, 1875, року в «Университетских известиях» і тривав до 1878 р. Останнім був надрукований нарис історичних відомостей про звід законів, що діяли в Малоросії під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ»³⁸. Нарешті, 1879 р. Кодекс вийшов окремою книжкою за редакцією О. Ф. Кістяківського.

Видання відкривається ґрунтовним дослідженням Кістяківського (с. 1—144). За ним розміщуються матеріали зводу: вступне слово від членів Кодифікаційної комісії, адресоване імператриці Єлизаветі Петрівні за підписом всіх членів комісії (так звана «Дедикація») (с. 1—5); передмова Комісії, адресована імператриці (6—10); повний текст Кодексу «Права, по которым судится Малорусский народ» 1743 року (с. 11—828); додаток № 1 — «Комісії перевода и свода книгъ правныхъ прозкъ» (с. 828—838); «Степенний малороссійскихъ воинского званія порядокъ по гетмане» (с. 839); додаток № 2 — «Мнѣніе, представленное въ 1735 г. правителю Малороссіи князю А. К. Шаховскому, войсковымъ генеральнымъ судьей Иваномъ Борозною, по некоторымъ вопросамъ, касавшимся свода малороссійскихъ правъ» (с. 840); «Реєстр малороссійского сего тридцати главъ, такожъ въ нихъ заключающихся артикуловъ и пунктовъ, по алфавиту порядочно сочиненный» (с. (1—73, нова пагінація), зміст — 1—27 (нова пагінація)).

³⁸ *Права, по которым судится малороссийский народ* / Под редакцией проф. А. Кістяковского // Университетские известия. — 1875. — № 6—12; 1876. — № 1—12; 1877. — № 1—6, 8; Реєстр к ним и оглавление // Там же. — 1877. — № 9—12.

У нарисі, який передує тексту публікації, Кістяківський констатує, що Кодекс з'явився в часи, коли гетьманської влади фактично вже не було, хоч вона ще й не була скасована. Інститути, що її замінили, ще не набули сталих форм, тому про них лише згадується в розділі про судовий устрій.

«Права, по которым судится малороссийский народ» — не якийсь новий кодекс, а лише кодифікація прав, що здавна існували, але тепер були пристосовані до нових умов. Норми, закладені у «Правах», відбивали характерні риси того устрою, що склався на Лівобережній Україні в середині XVIII ст., хоч основними джерелами для кодифікації прав були далекі від XVIII ст. правничі кодекси та книги, зокрема Литовський статут і книги магдебурзького права. При цьому кодифікатори широко використовували й діюче звичаєве право. Так старим нормам було надано сучасного змісту, на них відбилися й сучасні кодифікаційні правні поняття.

Автор «Нарису» наводить переконливі факти того, що магдебурзьке право було не лише номінальним, а й діючим правом, що книги цього права були підручними в судах. Водночас він простежує, як норми цього права видозмінювалися під впливом місцевих діючих юридичних звичаїв. Книгами магдебурзького права користувалися не лише в магістратських, а й у полкових судах, де з часом з'явилися і спеціально пристосовані для них книги у перекладі чи скороченні. Це був процес послідовної рецепції права.

Своїм дослідженням, що ґрунтувалося на першоджерелах, та виданням тексту друком О. Ф. Кістяківський здобув в українській історіографії заслужене ім'я не тільки першого, але й видатного дослідника Кодексу та його джерел. Це видання не втратило свого значення й нині.

Важка хвороба і передчасна смерть не дали змоги О. Ф. Кістяківському завершити інші праці, зокрема, опрацювати Литовський статут, книги магдебурзького права, цехові книги. За свідченням Д. І. Багалія, який 1891 р. працював в родинному архіві О. Ф. Кістяківського, вчений зібрав кілька рукописних примірників Литовського статуту, витяги й уривки з перекладів книг магдебурзького права, 27 цехових книг, з яких 25 належали київським цехам — крамарському, гончарному, ковальському, цех-мистерському, кравецькому, кушнірському, перепечайському — і дві книги полтавським цехам — різницькому і бондарському, всі привілеї місту Києву та жалувані грамоти Київському магістратові, книгу судових рішень Полтавської ратуші з 1691 р., компюти Полтавського полку 1723 і 1731 рр.

На підставі цих матеріалів О. Ф. Кістяківському вдалося опрацювати й надрукувати лише одну розвідку — «До питання про цензуру звичаїв народу»³⁹, за яку він був удостоєний срібною медаллю Російського географічного товариства.

Ця розвідка розкриває цензуру звичаїв, яка здійснюється народом під час укладання шлюбів в Україні. Автор підкреслює, що побут народу зберіг багато архаїчних рис, серед яких немало старших від держави, зокрема шлюбні урочистості. Останні виконуються з певною пунктуальністю і є чимось настільки необхідним і важливим, що без нього і шлюб не шлюб. Адже українське весілля — це справжня драма, що обов'язково має свого диригента в особі досвідченої бабусі, яка слідкує за повнотою і послідовністю дійств. Під час виконання обрядів кожна запрошена особа грає свою роль, а всі разом складають громаду, яка зацікавлена у виконанні цих обрядів.

Уважне вивчення звичаїв, робить висновок учений, швидше забезпечить пізнання багатьох юридичних інститутів, ніж постійне звертання до римського і церковного права.

³⁹ К вопросу о цензуре нравов у народа // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. — Спб., 1878. — Т. 8.

VI

У своїй науковій діяльності О. Ф. Кістяківський особливого значення надає розробленню програми для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на кримінальне право, яка була надрукована 1874 р. в «Университетских известиях»⁴⁰. Вона вигідно відрізнялася від першої, що з'явилася 1872 р. у «Киевских губернских известиях», і наступних програм своєю повнотою. Зокрема, у попередніх програмах бракувало розділів про правопорушення і злочини.

На з'їзді правників 1875 р. йшлося про повноту цих програм. Було навіть створено комісію для вивчення звичаєвого права, яка мала скласти доповнену програму. Проте ще до появи програми, опрацьованої комісією, Кістяківський надрукував друге виправлене і доповнене видання «Програм для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних переконань з кримінального права, з передмовою про методіку збирання матеріалів звичаєвого права»⁴¹, де, між іншим, вміщено і цінний огляд наявної правничої літератури. Ця програма відзначається простотою і чіткістю викладу, що полегшило наступне виявлення й записування народних звичаїв і переказів про них.

Кістяківський включив до програми положення, яким передбачалося обов'язкове вивчення і записування народних вірувань, легенд, пісень, казок тощо, бо «в них переважно й особливо рельєфно проявляються риси зникаючого архаїчного ладу, пережитків раннього часу». Він чітко формулює й мету вивчення і записування даних звичаєвого права, застерігаючи при цьому, щоб записувач з великою увагою ставився до того, що побачить і почує; ставлячись критично, він може залишити поза увагою істотну деталь. На об'єкт дослідження записувач повинен дивитися як природознавець, «для якого все в світі достойне вивчення, уваги і поваги».

Результат збирання матеріалу за програмою залежав не лише від її ініціатора, а й від конкретних збирачів.

Як свідчить Лучицький⁴², зібрані за цією програмою матеріали склали 7 в'язок, які можна поділити на дві групи: матеріали, зібрані самим Кістяківським (вирізки з газет, виписки з журналів і книг, що стосуються звичаєвого права), та надіслані різними кореспондентами (про конокрадство, моголиці, моголицників і рукобиття, про присягу, лжеприсягу та лжесвідчення, про зневажливі покарання — водіння по селу, обрізування волосся, обмазування дьогтем, про забобонні обряди при крадіжці, про ворожіння при викритті злодія, про молебні і т. д., а також про помсту, криваву помсту, про вбивство диких птахів або зневаження фетиту, про викидання пристарілих і дітей). Найбільше Кістяківському вдалося зібрати матеріалів по Чернігівській (Сосницький і частково Козелецький повіт) і Подільській (Брацлавський повіт) губерніях, а також уривчасті дані по Причорномор'ю, Воронезькій, Самарській, Саратовській і Томській губерніях.

Надаючи великого значення розробці питань звичаєвого права, О. Ф. Кістяківський зробив спробу, правда, безуспішну, створити в університеті спеціальне відділення.

VII

Щоденник О. Ф. Кістяківського охоплює ті роки життя, коли минули захоплення молодості і політичне кредо вченого повністю склалося. Перший запис зроблено 10 лютого 1874 р., останній — 1 січня 1885 р. Його обсяг — понад 100 аркушів. За роками він розподіляється так:

1874 — 6 с.; 1875 — 55 с.; 1876 — 401 с.; 1877 — 297 с.;

⁴⁰ *Программа для собирания юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву* // Университетские известия. — 1974. — № 7. — С. 395—400.

⁴¹ *Университетские известия*. — 1878. — № 2. — С. 1—51; й окремо.

⁴² *Лучицкий И.* Труды А. Ф. Кистяковского в области теории и обычного права // Киевская старина. — 1895. — № 1. — С. 85.

1878 — 8 с.; 1879 — 369 с.; 1880 — 672 с.; 1881 — 69 с.;
1882 — 65 с.; 1883 — 82 с.; 1884 — 117 с.; 1885 — 2 с.;

Наведені дані свідчать, що записи у Щоденнику робилися нерегулярно. До того ж, їхній зміст викликає сумнів щодо повноти Щоденника, адже в окремих записах не закінчено думки. Так, уривається на півслові запис від 13 серпня 1876 р. У фонді О. Ф. Кістяківського зберігся його лист до приятеля Володимира Михайловича, в якому Кістяківський пише, що протоколює події. Тут йдеться про роботу Київського юридичного товариства, дається дошкульна характеристика науковців групи викладачів юридичного факультету, які демонстративно вийшли з товариства і підбивали до цього інших, але в Щоденнику про це немає навіть згадки⁴³. Зрештою, підтверджує цей сумнів і запис Кістяківського від 29 грудня 1879 р.: «Колись, років, вважай, двадцять тому, незабаром після закінчення університетського курсу, на початку мого життя в Петербурзі, я почав було вести щоденник. Він загинув під час обшуку 1863 р. в квартирі Білозерського».

Наявна частина Щоденника налічує 22 одиниці зберігання за 1874—1885 рр. (справи 9—30)⁴⁴. Справа 9 на 3 аркушах (30×20,5 см) містить фрагментарні записи від 10 лютого до 2 листопада 1874 р.

Справа 10 на 36 аркушах (13,5×9,5 см) у темній оправі «Технического календаря» на 1875 р. включає записи від 2 лютого до 26 квітня 1875 р. з багатьма виправленнями. Більшість аркушів пошкоджено, внаслідок чого частину тексту втрачено. У багатьох місцях текст заклеєний конденсаторним папером і ледь читається. Частково втрачений текст встановлено за довоєнними копіями.

Справа 11 на 321 аркуші у темній оправі «Записной книги на 1876 год» (19,5×13,5 см) містить записи від 20 січня до 31 грудня 1876 р. Багато аркушів пошкоджено, зокрема, в нижній частині біля корінця. Трапляються аркуші з дірками. Друга частина книги — це друковані довідкові матеріали.

Справа 12 на 97 (з 274) аркушах «Технического календаря на 1876 год» у темній оправі (13,5×9,5 см) містить записи від 27 жовтня 1876 до 7 січня 1877 р. На арк. 21, 26 — господарські записи. Починаючи з 65, більшість аркушів пошкоджено.

Справа 13 на 106 аркушах різного паперу (17,5×10,5 см) у сучасній картонній оправі. Містить записи від 8 січня 1877 до 16 грудня 1879 р. Є викреслений текст; багато правок. Справа 14 на 114 аркушах спеціально виготовлена з паперу для письма (15×9,5 см) записної книжки у темно-брунатній оправі. Містить записи з 15 квітня до 8 вересня 1878 р. На арк. 9—12 щоденникових записів немає, за винятком одного на арк. 9: «1879 год, июль 17. По возвращении из Карлсбада». Крім того, на контртитулій рукою Кістяківського написано: «1878 г. Возвращение из Карлсбада». Весь текст з правками, але читається добре. Арк. 76 у верхньому куті надірваний. Оправа біля корінців пошкоджена.

Справа 15 на 81 аркуші (14,2×8,5 см) виготовлена спеціально з паперу для письма (у клітинку). Містить записи від 5 червня до 15 липня 1879 р. Перед першим записом заголовок: «Поездка в Карлсбад» і наступні записи свідчать, що ця книжечка була виготовлена спеціально для дорожніх записів. На арк. 60—64, 66—68 — господарські записи. Частину з них занотовано олівцем. Олівцем написаний текст і на арк. 79 (частково) та 80. Оправа дуже пошкоджена.

Справа 16 на 141 аркуші спеціально виготовленої записної книжки (16,5×10 см) у чорній твердій, але вже пошкодженій оправі (у нижній частині). Арк. 14 випадає. На внутрішньому боці обкладинки і на арк. 81, 99 і 100 наклеєні вирізки з газет з відомостями про смертність у Петербурзі, Берліні та ін. Текст з великою кількістю правок, але читається легко.

Справа 17 на 141 аркуші спеціально виготовленої записної книжки (16,5×10,5 см) в оправі. Містить записи з 20 листопада 1879 до 11 січня 1880 р. На арк. 109 зв. і

⁴³ ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 263, оп. 1. — Спр. 7.

⁴⁴ Там само. — Ф. 263, оп. 1. — Спр. 9—30.

110 наклеєні вирізки з газети. Текст, як і в попередній справі, з правками, але читається легко.

Справа 18 на 192 аркушах спеціально виготовленої записної книжки (16×10 см) в оправі. Містить записи з 12 січня до 18 березня 1880 р.: текст написаний рідко, але, починаючи з арк. 98, у багатьох місцях має поперечні розрізи. Часто одна думка від іншої відокремлюється горизонтальною рискою.

Справа 19 на 96 аркушах у спеціально виготовленій записній книжці (16,5×10,5 см) в темно-брунатній оправі. Містить записи від 19 березня до 25 серпня 1880 р., трапляються пропуски. Між окремими записами є підкреслені слова. Між арк. 32 і 33 блок розірваний. На арк. 67 зв., 68 і 68 зв., 69 наклеєні вирізки з газет. На титульному аркуші у лівому верхньому куті рукою Кістяківського напис: «1880 г. с 19 январа». На арк. 1 текст без дати.

Справа 20 на 97 аркушах спеціально виготовленої записної книжки у темно-брунатній оправі (16,5×10,5 см). Містить записи від 26 квітня до 4 липня 1880 р. Причому, запис від 26 квітня починається з середини речення.

Між записами є великі відступи. Одна думка від іншої часом відокремлюється хвилястою лінією. Трапляються закреслені і підкреслені слова, але текст читається легко.

Справа 21 на 44 аркушах спеціально виготовленої записної книжки (16,5×10,5 см) в оправі. Містить записи від 6 до 22 червня 1880 р. Текст Щоденника на арк. 1—21. Арк. 22—23 — чисті. На арк. 24 — три записи олівцем. На арк. 34, 35—43 наклеєні вирізки з газети «Русский курьер» за 1880 р.

Справа 22 на 70 аркушах спеціально виготовленої записної книжки (16,5×10,5 см) в темній оправі. Містить записи від 24 червня до 30 липня 1880 р. На арк. 63—70 та внутрішньому боці обкладинки господарські записи.

Справа 23 на 51 аркуші спеціально виготовленої записної книжки з паперу для писання в одну лінійку (19×11,5 см) у темній оправі. Містить записи від 23 липня до 19 серпня 1880 р. Арк. 20 зв.—24 написані синім чорнилом. На арк. 50 — записи господарського характеру олівцем. Арк. 13 знизу вгору розірваний, арк. 26 — на половину відірваний.

Справа 24 на 185 аркушах спеціально виготовленої записної книжки в темно-брунатній оправі (відірвана) (16×10 см). Містить записи від 19 серпня до 22 жовтня 1880 р. Перші 7 аркушів, а також арк. 161 зв., 163 зв., 167, 168—184 чисті. На арк. 25, 25 зв., 79, 79 зв.—82 зв., 86, 86 зв., 90 зв.—92, 106, 121—122, 131, 147 наклеєні вирізки з газет «Русский курьер», «Молва». На арк. 35 зв. викреслено 7 рядків тексту. Весь текст читається добре. Окремі аркуші підклеєні.

Справа 25 на 28 аркушах у картонній оправі пізнішого часу. (16×10,5 см). Між арк. 13 і 14 блок розірвано. Містить записи від 26 жовтня до 22 грудня 1880 р. На арк. 20—22 зв. наклеєна вирізка з газети. На арк. 25 і 26 зв.—по 10 рядків тексту, арк. 26 — чистий.

Справа 26 на 70 аркушах спеціально виготовленої записної книжки в чорній оправі (16,5×10,5 см). Містить записи від 10 березня до 20 липня 1881 р. На арк. 9, 11, 10 зв. і 61 між текстом вклеєні вирізки з газет.

Справа 27 на 47 аркушах у темній з рожевим відтінком оправі (15,5×10,5 см). Містить записи від 24 липня 1881 до 6 травня 1882 р. На арк. 28—5, на арк. 42—7 рядків тексту. Перші 4 аркуші, а також арк. 28 зв. чисті. На арк. 7, 8 наклеєні вирізки газети. На арк. 43 записи олівцем господарського характеру.

Справа 28 на 72 аркушах спеціально виготовленої записної книжки в темно-брунатній оправі. Містить записи від 11 липня 1882 до 19 березня 1883 р. Текст написано з значними інтервалами. Між окремими записами великі прогалини.

Справа 29 на 141 аркуші спеціально виготовленої записної книжки з паперу для письма у клітинку в оправі темно-зеленого кольору (17,5×11 см). Містить записи від 0 березня 1883 до 26 серпня 1884 р. На арк. 45 зв.—4 рядки тексту.

Справа 30 на 106 аркушах спеціально виготовленої записної книжки з паперу для

писання в одну лінійку в сірій з брунатним відтінком оправі (17×11 см). Містить записи від 3 вересня 1884 до 1 січня 1885 р.

Текст Щоденника, за винятком зазначених конкретних випадків, написаний чорним чорнилом, дуже дрібним, але чітким прямим почерком. У коротенькому рядку на 1/8 аркуша налічується 60—65 літер.

Запис подій, як правило, ведеться по днях і супроводжується їхньою оцінкою і різного роду коментарями, а то й відтворенням деяких документів. Часом поточні записи перериваються спогадами.

Зрідка в Щоденнику трапляються сумарні записи за кілька днів. Іноді подаються докладні відомості про особу чи подію, що викликали зацікавлення.

Ретельність записів, у яких зазначаються не лише події дня, але й ставлення до них автора, свідчить про велике значення, якого автор надавав Щоденнику.

Спочатку Кістяківський призначав Щоденник для себе і про його існування ніхто не знав. Згодом він став розглядати його як історичне джерело, що можна використати. Але друкувати його дозволив не раніше як через 50 років після своєї смерті, «коли зітліють кістки всіх моїх сучасників, коли зійдуть зі сцени навіть наші діти і будуть діти наші внуки». 29 грудня 1879 р. він писав: «Я свій Щоденник призначаю виключно для самого себе, за мого життя. До нього я вношу ті думки, якими я не можу поділитися публічно і навіть у приватних листах з приятелем. Поштовий шпіонаж становить наріжний камінь російського управління».

«Нарешті, у моєму Щоденникові я викладаю такі думки, такі погляди про людей, про моїх товаришів і знайомих, про події, які незручні не лише в друзі, але й у приватному листуванні».

«Якщо Щоденникові моєму поталанить ушліти, він має бути опублікований через багато десятків років після моєї смерті. Може, через півстоліття після моєї смерті він буде прочитаний не без зацікавлення. Може, в ньому знайдеться щось цінне для наступних поколінь».

Не призначаючи Щоденник для сучасників, автор не перебирає висловами, даючи оцінки. Він каже те, що думає, та чого не скаже їм в очі. Відвертий він і в оцінці громадського та політичного життя. Він зараховує себе до «прогресивістів», які стоять між лібералами і радикалами. Прибічник поступу, проведення змін у суспільстві шляхом реформ, автор висловлюється за політичні свободи, за необхідність конституції. Демократичні тенденції О. Ф. Кістяківського проявляються в різкій критиці суспільного ладу.

Та про що б О. Ф. Кістяківський не говорив, він завжди висловлює з приводу особи чи події, згадуваної ним, власну думку.

Тому доля Щоденника постійно турбує автора. Його непокоїть відвертість в оцінках і викладі фактів: «Пишу і думаю, що якби почули і дізналися про те, що я тут викладаю. Побили б камінням». Він розуміє, що його Щоденник, опинившись у руках «чорного кабінету», може спричинитися до великих для нього неприємностей. Але вчений припускає, що «настане, напевне, час, коли і моїм Щоденником займуться». Він тільки не хотів би, щоб Щоденник потрапив до рук фарисеїв. «Хай серце добре, розум світлий, живий і широкий, влада проста, а не фарисейська, здоровий сенс, а не отупіла вченість будуть турбуватися про мій літопис» (запис від 30 січня 1880 р.).

Тісно зв'язаний з особами, фактами, подіями і явищами, описуваними в Щоденнику, автор мав можливість зафіксувати дуже цікаві риси з життя Києва 70—80-х років XIX ст., які не знайшли віддзеркалення в інших джерелах. Коло питань, які охоплює Щоденник О. Ф. Кістяківського, надзвичайно широке. Це конкретні факти колонізаторської політики царизму щодо України, розправа з українським визвольним рухом, способи та методи ліквідації урядом уніатської церкви (заслання 1000 селян греко-католиків, які не побажали визнати «добровільну» і «мирну» ліквідацію греко-католицької церкви); зовнішня політика самодержавства, його прагнення і роль на Близькому Сході, Балканські питання; розвиток народницького руху, радикалізму, як називає його автор Щоденника; запровадження і практика суду присяжних — одна з улюб-

леннях тем О. Ф. Кістяківського, як фахівця-криміналіста; доля українського народу, боротьба всередині українського національно-визвольного руху, оцінка різних течій у ньому, характеристика керівників Київської громади В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Вовка, П. Чубинського, М. Зібера, М. Лисенка, М. Старицького, І. Лучицького та ін.; Київська міська дума і, зокрема, боротьба в ній, банківські справи, становище адміністрації Городищенських цукрових заводів і, нарешті, Київський університет, з його загальноуніверситетською і факультетською діяльністю, організацією навчальної і наукової роботи, життям студентів, зі всією, що має політичне значення, боротьбою між професорськими партіями,— все це цікавить Кістяківського, все це знайшло відбиття у Щоденнику.

Особливо добре О. Ф. Кістяківський знає і дуже яскраво змальовує професорський світ. Сторінки, присвячені діяльності ради, факультетів, інспекції, характеристики окремих професорів — гострі, часто докладні та ушпигливі,— це найживіші сторінки Щоденника. Він старанно збирає відомості про своїх колег, записує їхні слова, розповідає про їхні виступи, працю, навіть особисте життя. До всього цього він ставиться критично, аналізує, намагається виявити мотиви, ба навіть і думки таємні. Викликають зацікавлення записи про О. Герцена, Ф. Достоевського, М. Салтикова-Щедріна, М. Чернишевського.

О. Ф. Кістяківський не лише описує й оцінює події, як сторонній спостерігач, але у багатьох випадках — як безпосередній їх учасник.

VIII

На початку 20-х років XX ст. Щоденник О. Ф. Кістяківського вважався втраченим, оскільки його не було ні серед рукописів Київського університету, які поступили до рукописного відділу ВУАН, ні серед документів особистого фонду О. Ф. Кістяківського, що після смерті його дружини Олександри Іванівни Кістяківської (28 січня 1920 р.) надійшов до Центрального архіву давніх актів у Києві. Тут був тільки заповіт О. І. Кістяківської з приводу Щоденника такого змісту: «Воля покійного мого чоловіка Олександра Федоровича, щоб ці записки були надруковані лише через п'ятдесят років після його смерті.

Помер він 13 січня 1885 року. Прошу його заповіт свято виконувати».

Заповіт, крім дружини О. Ф. Кістяківського Олександри Іванівни, підписали його брат Федір Федорович Кістяківський і син Олександр Олександрович Кістяківський.

У квітні 1924 р. Укрцентрархів одержав лист від Д. Кирея, студента педагогічного факультету Донського університету, в якому сповіщалося, що він як співробітник Донархбіро в листопаді 1923 р., обстежуючи матеріали Донського обласного фінвідділу, вилучені з сейфів, натрапив на документи з історії України. Серед них виявилися: 1. Щоденник, записки, замітки і листи Кістяківського (20 книжок записного формату в оправі); 2. Заповіт Марковича, поміщика Сосницького і Борзнянського повітів Чернігівської губернії, від 3 лютого 1861 р. на маєток з цукрозарнею і гуральнею; 3. Постанова Чернігівських депутатських зборів від 3 черня 1858 року; 4. Родовід Марковичів від 1918 р.; 5. Доповідна записка П. Г. Житецького на ім'я 3-го відділення з приводу усунення його від викладацької діяльності.

За свідченням Д. Кирея, ці та інші матеріали були розібрані і зберігалися у вогнетривкій кімнаті Донського облфінвідділу в Ростові-на-Дону.

9 травня 1924 р. Д. І. Багалій як заступник керуючого Укрцентрархівом звернувся до Наркомфіну РСФРР з проханням розпорядитися, щоб згадані матеріали, оскільки вони стосуються історії України і мають для неї виняткову цінність, були передані в Україну⁴⁵.

Відповідь Наркомфіну РСФРР нам невідома, але з доповідної Д. І. Багалія довідуємося, що в справі повернення Щоденника О. Ф. Кістяківського в Україну ВУЦВК

⁴⁵ ЦДАВО України.— Ф. 14, оп. 1.— Спр. 138.

звертався до Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. 4 вересня 1924 р. ВЦВК на своєму засіданні ухвалив: доручити розгляд цього питання Особливій комісії в складі трьох осіб — голови Рейне, одного представника Наркомосвіти РСФРР та одного представника від Наркомосвіти УСРР. Про цю ухвалу було повідомлено ВУЦВК, який запропонував Наркомосвіті республіки обрати такого представника. Ним став Д. І. Багалій.

У процесі підготовки доповідної записки на комісію Д. І. Багалієві пощастило з'ясувати, яким чином Щоденник потрапив до Ростова-на-Дону. На це питання, на прохання Д. І. Багалія, вичерпну відповідь дала М. Кістяківська, вдова сина О. Ф. Кістяківського, покійного академіка ВУАН Богдана Кістяківського. Вона повідомила, що незадовго до смерті О. Ф. Кістяківський опечатав свій Щоденник і заповів, щоб він був відкритий лише через 30 років після його смерті, тобто не раніше 1915 р., мотивуючи це тим, що в ньому є дані родинного характеру. 1915 р. його дружина О. І. Кістяківська з тих самих мотивів висловила волю, щоб діти ознайомилися з Щоденником лише після її смерті. Тоді ж був складений наведений вище заповіт, а Щоденник переданий на зберігання до сейфу Ризько-Камського банку у Ростові-на-Дону (його філія була у Києві), як реліквія.

Після революції, вже по смерті О. І. Кістяківської, коли цінності з сейфів банку були конфісковані, родина Кістяківських одержала повідомлення, що Щоденник загинув (номер сейфа і ключ від нього у Кістяківських збереглися).

Дізнавшись про випадкове віднайдення Щоденника, рідні О. Ф. Кістяківського звернулися до Д. І. Багалія як заступника керуючого Укрцентрархівом з листом, в якому наголошувалося: "Щоденник вони вважають своїм спадком і бажають з ним ознайомитися, але не будуть заперечувати проти видання його Укрцентрархівом.

Розглянувши доповідну записку Д. І. Багалія, комісія визнала право на Щоденник за Україною. Він був переданий до Укрцентрархіву⁴⁵. До війни зберігався у Харківському центральному історичному архіві. Тут було підібрано розрізнені аркуші і їх пронумеровано, складено короткий опис. Згодом підготовлено огляд змісту, до якого додано покажчик імен. Історія виявлення і передачі Щоденника, а також зміст огляду були викладені в статті І. Ющенка «Щоденник О. Ф. Кістяківського»⁴⁶.

У наступні роки співробітники архіву здійснювали розшифрування і передрук рукопису із збереженням старої орфографії. 1930 р. Щоденник О. Ф. Кістяківського було включено до видавничого плану Укрцентрархіву на 1931—1934 рр. Його передбачалося видати у трьох томах. Перший том обсягом 20 друкованих аркушів мав бути переданий до видавництва «Пролетар» до 15 серпня 1931 р., а другий планувалося підготувати 1932 р. Працювала над ним група упорядників (прізвища невідомі), редактор — професор Р. Шпунт.

У справах Головного архівного управління збереглися чернетки передмови і приміток до першого тому (1875—1876). Відомостей про передачу його до видавництва не виявлено. Наприкінці 1932 р. чи на початку 1933 р. робота над Щоденником була припинена, бо в ділових документах Укрцентрархіву наступних років він не згадується.

Поки що не вдалося з'ясувати долю Щоденника у воєнні роки. Відомо лише, що рукопис і передруки Щоденника наприкінці 1944 р. перебували вже в портфелі науково-видавничого відділу Архівного управління. 1945 р. він був включений до видавничого плану архівних установ республіки на 1946—1950 рр. Під час звірки з оригіналами у передруках було виявлено істотні прогалини за перші роки. Тому в 1945—1946 рр. увага була зосереджена насамперед на розшифруванні та передруку згаданих текстів. Власне цим і обмежилася робота, а наприкінці 1946 р. зовсім була припинена.

У лютому 1952 р. оригінал Щоденника і передруки Архівне управління передало до ЦДІА України в м. Києві, і вони увійшли до матеріалів особистого фонду О. Ф. Кі-

⁴⁶ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. Інститут рукопису.— І 45 424.— Арк. 1—7.

⁴⁷ Архівна справа.— Кн. 2/3.— Харків, 1927.

стяківського. Останній був переданий до архіву разом з іншими матеріалами колишнього Центрального державного архіву давніх актів у Києві.

На початку 1960-х років Центральный державный историчний архів поновив підготовку Щоденника до друку, яка тривала до 1972 р., коли Архівним управлінням Щоденник було виключено з видавничого плану архіву. Знову поновлено роботу над Щоденником 1990 р. і закінчено в Інституті української археографії АН України. Цього разу була здійснена ретельна звірка передруків з оригіналом, зроблено додаткові уточнення й виправлення, складено примітки й покажчики.

Щоденник О. Ф. Кістяківського як цінне історичне джерело привертає до себе увагу дослідників. Зокрема, ним користувався Ф. Я. Савченко⁴⁸ під час написання праці про Емський указ 1876 р., в якій наведено окремі витяги з Щоденника. Записи за 15—16 грудня 1877 р. про переслідування М. Г. Чернишевського і від 23 березня 1880 р. про українофільство надруковані у збірнику документів і матеріалів «Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр.»⁴⁹. Того ж, 1964, року М. П. Рудько опублікував записи О. Ф. Кістяківського про М. Г. Чернишевського⁵⁰, матеріали Щоденника використав у вищезгаданій статті А. М. Катренко. Повна публікація Щоденника здійснюється вперше.

IX

Археографічне опрацювання «Щоденника О. Ф. Кістяківського» здійснено відповідно до існуючої практики публікацій історичних джерел. Текст публікується мовою оригіналу — російською, без будь-яких скорочень і без перекладу, за новою орфографією, але зі збереженням фонетичних, орфографічних і стилістичних особливостей мови автора. Окремі вислови іншими мовами теж друкуються без змін — їх переклад подається у примітках. Граматичні помилки й описки, повторення слів виправлено без застережень. Мовні особливості, зокрема українізми, послідовно вживані, залишено без змін. Збережено також різночитання в написанні імен, прізвищ та географічних назв.

Маловживані слова і терміни, що вийшли з ужитку, пояснено у словнику.

Не прочитані через нерозбірливість тексту або його пошкодження слова позначено трьома крапками в квадратних дужках і зауважено в примітках з зазначенням, скільки слів не вдалося прочитати.

Слова, написані в тексті скорочено, відтворюються так:

а) якщо скорочення піддається безсумнівному розшифруванню, то додані частини слів подаються в квадратних дужках без застережень; б) якщо ж скорочення важко розшифрувати, воно залишається без змін. Залишено без змін найчастіше вживані О. Ф. Кістяківським скорочення при написанні слів «університет» і «факультет».

Підкреслені в оригіналі автором слова, речення і вислови подаються курсивом.

Записи в Щоденнику виділено в окремі розділи за роками. Кожний запис починається з абзацу і в заголовку зберігається вживана автором форма датування. Якщо автор протягом дня зробив два чи більше записів і кожний з них датував, ці дати відтворено. Не вказані автором елементи дат додано в квадратних дужках. До 17 серпня 1879 р. О. Ф. Кістяківський ставив дату перед записом, пізніше — в кінці. Для зручності користування дату перенесено на початок.

Оскільки Щоденник тепер зберігається в одному місці — у ЦДІА України в м. Києві, ф. 263, — легенду зазначено на березі сторінки з наведенням номерів справ та архівів.

⁴⁸ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. — Харків: К., 1930.

⁴⁹ Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг. — Киев, 1964. — С. 436—443.

⁵⁰ Рудько Н. П. Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях А. Ф. Кистяковского // Из истории общественного движения в России. — Саратов, 1964. — С. 192—206.

Публікація має передмову і супроводжується примітками, покажчиками імен географічним, словником рідковживаних слів і термінів.

З метою зменшення обсягу приміток і полегшення користування ними всі позначення, що стосуються згадуваних у публікації осіб, наведено в покажчику імен.

У копіюванні Щоденника брали участь М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко, В. С. Шандра. Звірку текстів з оригіналом здійснили І. І. Глизь і В. С. Шандра. Примітки, покажчики імен та географічний, словник рідковживаних слів і термінів, списки скорочень підготувала В. С. Шандра.

Упорядники висловлюють подяку М. Д. Антоновичу, І. М. Баланчук, З. П. Борсук, Я. Р. Дашкевичу, М. І. Крячку, А. М. Катренку, Г. С. Куш, Н. І. Самсоню, Н. Я. Яковенку за консультації та виконану науково-допоміжну роботу.

І. Л. Бутич